

Kovács András

Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa

A Budáról Erdélybe menekült királyi udvar a Statileo János püspök halálát (1542) követő vacantiában foglalta el a gyulafehérvári püspöki palotát és uradalmat s amikor később, a reformáció térnyerésével kisajátították az egyházi birtokokat, akkor a város magától értetődően lett a fejedelmi birtoktest központja és az erdélyi fejedelmek székvárosa. Gyulafehérvár nem volt eszményi főváros: a püspökség és káptalan egykori székhelye földesurainak kiszolgálásán alapuló gazdasági szerkezetével és jogviszonyaival nem versenyezhetett a piackörzetébe vágó Szászsebessel, Szászvárossal és nem vetekedhetett az ugyancsak mezővárosi jogállású Enyeddal sem. A város új urai elfoglalták az üresen maradt kanonoki és oltáros házakat, megosztották a püspökség és a káptalan jobbágyain s a XVI. század második felében hozzákezdték a város saját igényeikhez szabott átalakításához. A kortársak nálunk pontosabban érzékelhették azt is, hogy az egykori római castrumból kialakult, elavult erődítésű és megoldatlan vízellátású középkori vár igen nehezen védhette meg a benne lakókat komoly ostrom ellen.⁸⁸¹ A XVI. század közepe táján, Castaldo kezdeményezésére úgy megerősítették a várat, hogy kimélyített védőárkával, négy, földből (?) épült sarokbástyájával és ágyúpadjaival „egy ideig bármilyen nagy támadásnak ellenállhatott”.⁸⁸²

Trócsányi Zsolt az erdélyi országgyűlések helyszíneit elemezve figyelt fel arra, hogy Gyulafehérvár jelentőségének a növekedése, a fejedelmi hatalom erősödésével párhuzamosan, előbb a Báthoryak korában, utóbb pedig a Bethlen–Rákóczi-korban érzékelhető⁸⁸³, s bátran állíthatjuk azt is, hogy mindkét stabilizációs időszakban megfigyelhetünk olyan törekvéseket, amelyek az egykori püspöki székhelyet megváltozott szerepének a betöltésére kívánták alkalmassá tenni. A XVI. század utolsó három évtizedének gyulafehérvári történéseivel kapcsolatban hivatkozhatunk az első vízvezeték megépítésére, a fejedelmi reprezentációt alátámasztó palota- és templomépítkezésekre, az ágyúöntőház létrehozására s a törvényhatóságok első székházainak a megjelenésére. Feltűnő ugyanakkor, hogy – mai

---

⁸⁸¹ A középkori vár védhetőségével kapcsolatban l. Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye*. Márton Áron-émlékkönyv születésének 100. évfordulóján. Szerk. dr. Marton József. Kolozsvár, 1996. 191–201.

⁸⁸² Giovannandrea Gromo 1567 táján leírt véleménye szerint „... *il Castaldo l'haveva posta in sicura difesa, havendolo aiutata di quattro bravi fianchi Reali et quattro piattaforme di terra in modo che havendo le necessarie provisioni dentro puñ difendersi un tempo da ogni grosso sforzo.*” Id. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp 1986. 278. Későbbi forrásunk, Szamosközy István: *Történeti maradványai*. Kiadja Szilágyi Sándor. (MHHS XXIX) III. 51–52. általánosságban említi „bástyákat”, s külön, a délnyugati sarkon valamilyen bástyaszerű építményt, hozzátéve, hogy a Ferdinánd császár korabeli erődítmények a vezetők gondatlansága miatt tönkrementek. Vö. Balogh: *i.m.* 268.

⁸⁸³ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 76. sz.) Bp 1976. 20–22.

tudásunk szerint – ezekben az évtizedekben nem sokat tettek a vár védelmi képességének a fokozására.⁸⁸⁴

Az említett törekvések azonosítását és elemzését a XVII. század forráskörülményei jóval könnyebbé teszik, mint az előző korszakban, így a következőkben Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának a legfontosabb ilyen jellegű intézkedéseit próbáljuk meg áttekinteni.

A vár védhetetlensége a legszembetűnőbbben az 1603-as két ostrom Szamosközy István tollából származó leírásából tűnik ki, aki legfennebb tacitusi köntösbe öltöztette, de aligha túlozta el az általa tapasztalt szörnyűségeket. Az ostrom utáni állapotok Báthory Gábor eleve bukásra ítélt próbálkozásában tükröződnek, aki a lehetetlent kísérelte meg, amikor székhelyét a Szász Egyetem központjába, a jól megerősített Szebenbe próbálta meg áthelyezni.

Bethlen Gábor fejedelemnek, trónra lépése után azonnal, saját helyzetének a megszilárdítása érdekében is meg kellett ígérnie Szeben átadását, s maga a tény, hogy néhány hónapos haladékot mégis sikerült elérnie, csak azt bizonyíthatja, hogy a fejedelmi székváros gyakorlatilag lakhatatlan volt, s ezt a körülményt a privilégiumaik helyreállítását joggal sürgető szászoknak is be kellett látniuk.⁸⁸⁵

A fejedelem már 1614 tavaszán a megyesi országgyűlésen javaslatot terjesztett elő a gyulafehérvári vár építéséről.⁸⁸⁶ A rendek beleegyező válaszában, amelynek értelmében kapunként egy-egy forintot és egy-egy napszámot, ötkapunként pedig egy-egy négyökrű szekeret ajánlottak fel a fejedelmi székváros megépítésére⁸⁸⁷, nagy súllyal eshetett latba a Szász Egyetem felelete a fejedelmi előterjesztésre: „Az mi az Feirvárnak építését illeti, annak harmadrészét magunkra akarjuk vállalni, noha az fogyatkozások nagyok voltak rajtunk, de így: mikor az két natio az építéshez fog.”⁸⁸⁸ A határozatokat csak részlegesen hajtották végre és amikor az 1615. évi tavaszi gyulafehérvári gyűlésen ismét napirendre került a közmunka kérdése, az újabb határozatok 6. cikkelyéből kiderül, hogy éppen a szászok nem váltották be az előző évi ígéretüket, a rendek tehát úgy döntöttek, hogy pótolják őket az elmaradt közmunkát, egyébként pedig – tekintettel a politikai helyzetre is – öszre halasztották⁸⁸⁹ s az októberi kolozsvári gyűlésen valóban meg is szavazták az újabbán kért támogatásról szóló

---

⁸⁸⁴ A várépítésre utaló egyetlen adatot regesztaszerű közlésből ismerjük: 1576-ban Báthory Kristóf meghagyja Szeben városának, hogy ama végzés értelmében, mely szerint Gyulafehérvár erősítésére a három nemzetnek közösen kell anyagot adnia, a rá eső részről gondoskodják. (OL Múzeumi törzsanyag) Id. H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Bp 1970. 194. és Balogh: *i.m.* 279.

⁸⁸⁵ EOE VI. 389–391: 1614. jan. 9–13. (Szeben).

⁸⁸⁶ Uo. 406. 6. tc.: „Feirvár lévén ennek utána az fejedelemnek lakóhelye és metropolisa, annak építésére és megerősítésére valóban egy értelemből viselnénk gondot ez mostani gratitudoért, kit mi az szász nemzetséggel cselekedtünk, ne graválják három [harmad!] részét megépíteni, nam az ő városukon ennek előtte való praedecessorink sokat építettek, ezután is azon jó alkalmatossággal, azon kegyelmességet várják, az többire az erdéli nemesség viseljen gondot az székelységgel, mert az magyarországi vármegyék Váradra, Lippára, Jenőre viseljenek gondot építés dolgából.”

⁸⁸⁷ Uo. 414–415. 7. tc.

⁸⁸⁸ Uo. 410.

⁸⁸⁹ EOE VII. 249.

határozatot.⁸⁹⁰ A munkálatok megindulását a következő tavasszal a lippai vár átadásával kapcsolatos bonyodalmak késleltették: az 1616. évi két országgyűlés határozataiban előbb csak Zaránd vármegye, utóbb már minden vármegye Gyulafehérvárra szánt közmunkáját a lippai vár helyébe lépő Borosjenő megerősítésére fordították.⁸⁹¹ Így a fejedelem, akárcsak Váradon, 1618 tavaszán kezdhették csak hozzá a munkálatokhoz, még mindig az 1616. évi határozatra támaszkodva, amint az a besztercei és a kolozsvári tanácshoz címzett mandátumokból kiderül.⁸⁹² Az 1618. évi őszi kolozsvári országgyűlésen ismét határozatot hoztak a „fejérvári építés” felől s a közmunkát a következő év tavaszára a rendek meg is ígérték⁸⁹³, az 1619. évi adatokból⁸⁹⁴ pedig arra is következtethetünk, hogy a munkálatok – ha fennakadásokkal is – jelentősen előrehaladtak. Az első felvidéki hadjárat előtti állapotot rögzítik Háportoni Forró Pál panegiriszének 1619 decemberében kelt sorai, amelyek szerint: „az elmúlt nyáron pedig az fejedelmek lakóhelyének is, Gyulafejérvárnak, az mi csodálatos, egyszersmind nagy két bástyával való erősítettetéséhez kezdetvén, ilyen országoltalmazó nagy két bástyák birodalmában annyi helyen mind egy üdőben és egyszersmind oly serénységgel

---

⁸⁹⁰ Uo. 277. 4. tc.: „...látván nagyságodnak közönséges jóra való szándékát, Fejérvár építésében is nem akarjuk nagyságodnak kedvét szegni, hanem ez jövőendő tavaszon, az mikor a barom a fűben eleget ehetik...” – tíz-tíz kapunként ígérnek egy-egy négyökrű szekeret és hat-hat aprómüvest háromheti időtartamra.

⁸⁹¹ Uo. 325, 386: 1616. ápr. 17.– máj. 7. (Gyulafehérvár), 13. tc. és okt. 9.– nov. 7. 4. tc. (Segesvár)

⁸⁹² 1618. máj. 21. Várad. Bethlen Gábor fejedelem levelének sk. utóirata a besztercei bíróhoz: „Az feyéruáry éppítésbe ami kegyelmetek részére háromlik, abból ne differállya tovább, amint meghparancsjoltuk immár, hanem hordasson követth, meszett Feyéruárra, hányasson ugyanotth téglátt, most az ideje mindennek.” Beszterce levéltára a KvÁLvt-ban (A továbbiakban: BLvt) 49:1618. máj. 21.– 1618. jún. 18.: „Zékel Mihály, urunk étekfogója Feiéruárról urunk parancsolattyával érkezvén az gratuitus labor épetése felöl...” KvLvt Számadások. 14b k. XXI. fasc. 91. – 1618. júl. 13.: „Kültek ökegyelmek urunk parancsolattyára az gratuitus laborban az Fejéruár éppületére tizenégy szekeret és azon küül 60 számú gyalogot.” Uo. XVIII. fasc. 137.

⁸⁹³ EOE VII. 490. 6. tc.

⁸⁹⁴ 1619. aug. 5. Gyulafehérvár. Bethlen Gábor Gellyén Imre kolozsvári főbíróhoz: „Az mely kőművesek itt alatt Fejérváratt az bástyán műveltenek, úgy kéröczenek vala haza tőlünk, hogy tizenötöd napra viszont alá jönnének. Ehhez képest, hogy házoknál is takarodhatnának, haza bocsátottuk vala őket, de immár nem tizenötöd napja, hanem tellyeséggel huszad lézszen holnapi napon hazamenelelnek. Holott azért elkezdett munkájok félben áll, hadgyuk s parancsollyuk is, ez levelünk látván, ha szintén közülök valahol kinn volnának is, mingyarást mindenfelöl behívatván, mind az egész kőműves chétt kültön-külgyéek ide alá Fejérvárra. Imez-amaz magok mentegetésének ne is adgyatok penigh hitell, mertt magokban ighen ravaszok. Secus non facturus. Albae Juliae, die 5 Augusti Anno Domini 1619. Gabriel Princeps mp.” KvLvt Fasc. III. 227. – 1619. aug. 6.: „Kuczis Máté viszi 6 loán szekeren az Colosváry kömieseket bíró uram hagyásából urunk parancsolattyára Feyéruárra...” KvLvt Számadások. 15a. k. XI. fasc. 187. – 1619. aug. 12. Gyulafehérvár. Bethlen Gábor megbízásából Pécsi Simon a kolozsvári tanácshoz: „Az mely kőművesek az feiéruári éppület előtt imide-amoda Colosvárról eloszlottanak volt, Végh Lőrincztől és más emberektől is bizonyosson meghértettük, hogy azok mostan hasza mentenek és ott vadnak Colosvárat. Hadgyuk azért és serio parancsollyuk is, ez levelünk látván, se órát, se napot ne várjanak, hanem mindgyarást kültön-külgyéek ide alá Feiéruarra mindedgyik[!]. Secus non facturus. Datum Albae Juliae Anno Domini 1619, die 12 mensis Augusti. Ad mandatum sua[!] serenitate[!] pm. Simon Péchy. [Ui.] Itt mostan az aprómüves közepessen lévén, fölötte sok kárral vagyon az éppítés minden órában a kőművesek nélkül, kegyelmetek fölötte szorgalmatosson, éjjel-nappal sie[te]sse aláküldenü az kőműveseket.[...]” KvLvt. Fasc. III. 245.

építtetének, hogy nem kézi munkával, hanem önkint láttatnának nőni.⁸⁹⁵ Az „önkint növvő” építkezések lendülete a felvidéki hadjáratok idején jelentős mértékben csökkent. Az 1620. évi tavaszi gyulafehérvári országgyűlésen ismét napirendre került a bástyaépítés ügye s a rendek, hogy „ilyen nagy és jó, dicsiretes dologban elkezdett munkánkat félben szintén ne láttassunk hagyni” – akkor még az építkezés folytatása mellett döntöttek.⁸⁹⁶ A következő évben, noha a megnövelt portai adó fejében az országgyűlés a munkálatok időleges felfüggesztését kérte a fejedelemtől⁸⁹⁷, az építkezés mégis folytatódott, amint az a közmunka végleges – „valamég derekasan ki nem épül” a gyulafehérvári vár – rendezéséről és évenkénti teljesítéséről szóló, 1622 májusában hozott végzésekből kiviláglik. Ez a döntés határozta meg az építkezés sorsát a fejedelem uralkodásának végéig.⁸⁹⁸ 1623 tájára keltezhető feljegyzésből kikövetkeztethetőleg akkorra már lerombolták a vár délnyugati sarka közelében állott Sz. Miklós kápolnát és a régi várfal egy részét is.⁸⁹⁹ A két bástya elkészültéről kortársi hitelességű részletekkel fűszerezett szász elbeszélő forrás, a *Chronicon Fuchsio–Lupino–Oltardinum* tájékoztat, amely az 1627-es évszám alatt, a nagy fejedelem érdemeit összegezõ, nem sokkal 1629 után fogalmazott passzusban számol be a gyulafehérvári várépítés történetéről.⁹⁰⁰ A *Chronicon*nak ebben a részében olyan „élethü” adatokat találunk, amelyekről sem a XIX. századi szerkesztõnek, Joseph Trauschnak, sem az általa használt késõbbi szövegek szerzõinek nem lehetett tudomása. Segítségével értelmezhetõvé válik az 1614-es diétai végzés lényege, az ti., hogy a fejedelem a palotáját magába foglaló délnyugati sarokbástya, a szászok a Kendervárat, az ágyúöntõházat körülölelõ délkeleti bástya megépítését vállalták el, a várnégyszög két északi bástyájának a felépítése pedig a vármegyék és a székely székek

---

⁸⁹⁵ „*Debrecenben, Karácson havának 18. napján, 1619. esztendőben*” Háportoni Forró Pál ajánlólevele Quintus Curtius fordításához. *Bethlen Gábor Emlékezete*. Szerk. Makkai László. Bp 1980. 587.

⁸⁹⁶ EOE VII. 541. 6. tc.

⁸⁹⁷ 1621. ápr. 24–29. (Gyulafehérvár): EOE VII. 555. 1. tc.

⁸⁹⁸ EOE VIII. 96. 5. tc.

⁸⁹⁹ Kovács András: *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához*. Szamosközy István: *Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones romanae. 1598.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 33. Szerk. Keserü Bálint, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Monok István.) Szeged, 1992. 31.

⁹⁰⁰ Trausch, Josephus: *Chronicon Fuchsio–Lupino–Oltardinum sive annales hungarici et transilvanici...* P. I. Coronae, 1847. 309–10.: „*Anno 1627. Conclusum praeterea erat, consilio principis Gabrielis, a tribus nationibus reliquisque regni statibus unanimi consensu, ut cum dedecorosum sit inclitae nationi Hungaricae, imo toti nobilitati, nullam munitam arcem habere, sed semper quoties vel minimus rumor in regno increbuit, Saxonibus molestos esse, ab iisque hospitia precario impetrare, ut Alba Iulia principis sedes firmis munimentis et proactis propugnaculis cingeretur, et, cum sit forma ejusdem quadrangularis, statutum est, ut serenissimus princeps angulum arcis principali oppositum muniret, quod etiam laudabiliter praestitit; alterum angulum orienti objectum Saxones firmarent, quod etiam per operis hujus praefectum, Valentinum Laurentii, a[l]ias] Pfaff, senatorem cibiniensem exaedificari curarunt, hocque anno absolutum est propugnaculum dictum Kendervár, quemadmodum insignia collocata, id manifeste ostendunt, nempe quatuor fluvii et novum lilia, aquila biceps[!] et tria folia nymphearum. Item Michaelis Lutsch consulis Cibiniensis, Colomanni Gottsmeisteri, comitis nationis Saxonicae, insignia peculiaris, cum eorum nominibus et adjectis anni numerus 1627. De hoc non illepide quidam Hungarus jocus est: Esse ad ipsum Saxonum purgatorium, quod pure marsupia illorum et oculos perpurgaverit. Duos reliquos angulos, septentrionem et occidentem versus Hungaris nobilibus et Siculis sors muniendos reliquerat, qui tamen officium suum non fecerunt.*”

feladata lett volna. A fejedelem „dicséretesen” teljesítette is a maga vállalását, akárcsak a szászok, akik 1627-ben a Kendervár bástyáján elhelyezett felirat- és címerkompozícióval örökítették meg a maguk munkáját. A feljegyzések hitelességét elsősorban a nevek, a szász bástya építését felügyelő palléré (Valentinus Laurentii alias Pfaff, szebeni szenátor), a szebeni királybíróé (Michael Lutsch) és a szász grófé (Colomann Gotzmeister), nemkülönben pedig a címerkompozíciót alkotó pajzsok leírása bizonyítja. A címerek a Szász Egyetem 1372-től jelentkező és 1659 után is használt pecsétjének⁹⁰¹ kompozícióját idézik, azzal a különbséggel, hogy a leírásban – bizonyára a XIX. századi szerkesztő, talán önkéntelenül is – „aquila biceps”-re módosította az eredetileg Nagy Lajos lengyel királyságára utaló, jobbra néző sast s – valószínűleg már az eredetiből is – kimaradt a kompozíció fölötti korona. Ezt a bonyolult, az építető szász tisztségviselők családi címereivel együtt legalább öt pajzsból álló kompozíciót 1714, az új erődív építkezéseinek elkezdése után már nem írhatták le, s a címerek tulajdonosainak az azonosítása sem lett volna egyszerű. Forrásunk hitelességét támasztja alá végezetül az idézett anekdota is, amelynek öntudatos szász nézőpontja, a vármegyei nemesség ellen irányuló éles a szászság által viselt anyagi terheket kiemelő tartalma egykorú élményből fakadónak látszik. Megvilágítja ugyanakkor a közmunkáról szóló országgyűlési határozatokat is: a fejedelem és a három natio közös célkitűzése a vár kiépítése volt s nem vonatkozott a fejedelem költségén újjáépült palotára, sem pedig a székesegyház tornyainak ugyancsak Bethlen Gábor által kezdeményezett újjáépítésére. A szász natio bástyájának címerei és feliratának idézett tartalma bizonyítja, hogy itt valóban közösségi vállalásról volt szó. Az anyagi hozzájárulásból fizethették a képzett munkaerőt, a kőműveseket, téglavetőket, mészégetőket és ácsokat, s az ő kezük alá dolgoztak a kapuszám szerint kiállított szekerek és apróművesek.⁹⁰² Minthogy mesteremberekre többnyire csak a városok céhes környezetében lehetett számítani, az ő fizetett munkájuk is közmunkaként sújtotta azokat a közösségeket, ahonnan származtak. Az utazással, valamint a rossz szervezéssel járó idővesztés, amelyhez a húszas években a limitáció szerinti fizetségek is hozzáadódtak, egyáltalában nem tették vonzóvá a mesteremberek számára az egyébként céhleveleikben is rögzített, fejedelem iránti kötelezettségükből fakadó munkát. Innen származnak a szökések és a fejedelem, illetve Pécsi Simon levelében felemlített „ravaszágok”. A fejedelem saját bástyáját és a szász nemzet bástyáját így még meg lehetett építeni, de a vármegyék és a székely székek bástyáira már aligha kerülhetett munkaerő. A váradi fülesbástyákhoz mérhető kiterjedésű építmények jó része ma is áll, befoglalták őket a XVIII. századi erődív gyűrűjébe, így megközelítőleg az építkezési erőfeszítés mértékére is következtethetünk belőlük: az egykori római castrum 340×340 m-es négyzetének déli sarkaihoz illeszkedő két bástya közül a nyugati, fejedelmi bástyának a ma is álló homlokfala 119,5 m-es, amely a fül borításában 21 m-es kazamatás szárnyal csatlakozik a várfalhoz; a keleti sarkon állott, valamivel szerényebb méretű szász bástyának 76 méteres homlokfal-részlete maradt fenn.

---

⁹⁰¹ Jakó, Sigismund: *Sigilografia cu referire la Transilvania (Pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea)*. Documente privind istoria Romîniei. Introducere. II. [București], 1956. 606–607.

⁹⁰² A gyulafehérvári építkezés feladatainak az egyenlő megosztása a „natiók” és a fejedelem között kísértetiesen hasonlít egy mindmáig kevésbé méltatott tervhez, amely János Zsigmond uralkodásának végén, az 1571-es januári országgyűlésen körvonalazódott s amelyet a fejedelem közbejött halála miatt soha végre nem hajtottak: Szászsebes modernizálandó „kerítését” osztották akkor négy részre a rendek és a fejedelem között. Vö. EOE II. 375–7. A XVII. századnak előzménye lehetett még a 3. jegyzetben érintett gyulafehérvári építkezés is, amely – ha bebizonyosodna, hogy nem félreértésről van szó – a hasonló feladatok megoldására tett azonos kísérletek folytonosságát és mélyebb, talán még a vajdaság korára visszavezethető gyökereit illusztrálná az erdélyi régiségben.

1. A gyulafehérvári vár erődítményei. 1687. Lotharingiai Károly olasz hadmérnökének a felvétele. Részlet. (MTKCs. T. 8913.)

A két déli bástya csúcsai között mérhető megközelítőleg 435 m-es távolság ugyanakkor azt is jelenti, hogy a déli oldalon a régi kurtinának mintegy harmada került a bástyák takarásába, úgyhogy közben összehasonlíthatatlanul megnőtt a vár tűzereje. A kváderkövekből rakott élű bástyák köpenyét téglából építették, kivéve a fedelmi bástya középső harmadában húzódó sávot, amelyet faragatlan kőtömbökből alakítottak ki; a bástyák rézsús lábátat téglából rakott félköríves metszetű övpárkánnyal választották el a homlokzat felső sávjától. A bástyákat később, valószínűleg már csak I. Rákóczi György idejében hordták meg kavicssal és földdel. A délnyugati bástyában akkor alakították ki a fejedelemasszony, Lórántffi Zsuzsanna függőkertjét,⁹⁰³ amelynek növényzete és szerkezete változhatott a kertépítési divatokkal, de kanyargós, itt-ott római feliratokkal szegélyezett ösvényeivel, meditációra intő, repkényes zugaival ma is őriz valamit az elmúlt idők hangulatából.

---

⁹⁰³ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte Szakály Ferenc. Bp 1980. 300–301: I. Rákóczi György „Ugyanazon szegletben az fedelmi házakon kívül amelly nagy, két öregszárnyú bástyát Bethlen fejedelem építtetett vala, mellyben a reg[g]iának, fedelmi udvarnak nagyobb része foglaltatva volna, annak az éjszak felől való kasamatáján felül a fejedelemasszony számára gyönyörűséges házakat építtetett vala, egész azon bástyának külső szárnya szegletire által mind igen szép boltokra, mellynek a bástyaszegletin valóbül azon bástya megtöltése tetején ajtó hagyatott vala ki, hogy azon bástyának arészrül való meredek töltése jó ganajos földdel megszírosítottván, különbnél-különb szép szőlőkkel s barackfákkal beültetett, rakattatott, alatt pedig a térje gyönyörűséges virágos kert formájában építette volt.”

A munka folytatására, a védőöv teljes kiépítésére mégsem került sor Bethlen Gábor uralkodása alatt és nem találunk utalást rá a későbbi forrásokban sem.⁹⁰⁴ Annak ellenére, hogy I. Rákóczi György szorgalmasan folytatta az elődje által másutt elkezdett várépítkezéseket, Gyulafehérvár további erősítésére már nem került sor. Az okokat csak találgathatjuk. A már említett mesterember-hiány mellett gondolhatnánk arra is, hogy időközben az építetők is rádöbbenhettek a vár védhetetlenségére, sarokerődítményei elégtelenségére, szárazárokkaal körülvevő falai aláaknázhatóságára és sebezhetőségére, amelyet csak fokozhatott a korabeli ostromtüzéség megnövekedett teljesítménye.⁹⁰⁵ A gyulafehérvári erődítmények iránti érdeklődés csökkenésének ezt a magyarázatát közvetett megfigyelésekkel is alátámaszthatjuk. Az országgyűlési határozatok sorozatából kiderül, hogy 1638 után Zaránd vármegye alsó járását kivéve, a közmunkát – valójában csak a rendkívüli energiapazarlást jelentő kőhordást – saját jobbágyaikat kímélve, pénzbeni hozzájárulással váltották meg a rendek.⁹⁰⁶ Bizonyos, hogy ezeket az összegeket Rákóczi György sem arra használta fel, hogy a kiesett munkát a fejedelmi birtoktest jobbágyaival pótolta, azokat kényszerítve kőhordásra, így arra következtethetünk, hogy a vár építésének folytatásáról lemondtak. A gyulafehérvári vár helyett azonban a fejedelmi udvar számára ellenséges betörés esetére más megoldásról kellett gondoskodni.⁹⁰⁷ Ilyen alkalmas menedéknak tűnt a fejedelemszony birtokában levő fogarasi várkastély, széles vizesárkával és a XVI. század végétől kezdve kiépült négybástyás külső védőövével, amelynek három bástyáját 1619 és 1626 között építették fel, s amelyet I. Rákóczi György korában is tökéletesítettek. Ezenkívül 1638-ban I. Rákóczi György számára kiállított hűségnyilatkozatuk egyik pontjában a szebeniek is kötelezték magukat, hogy a fejedelmet és kíséretét „szükségnek idején” a jól megerősített város fogadja majd be.⁹⁰⁸ Ez a térítvény egyúttal annak az elismerése, hogy a székváros hathatós védelmét a XVII. századi Erdélyben nem tudták megoldani. Így már azon sem lepődhetünk meg, hogy a délnyugati bástya töltésére „mulatóházat” építettek s azon sem, hogy a fejedelmi palota déli homlokzataként felhasznált várfalakat reneszánsz ablaksor töri át, jelezve, hogy az átalakítást kezdeményező Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának utolsó éveitől kezdve lemondtak arról, hogy a várat komoly ostromra felkészíthessék.

A gyulafehérvári vár erősítésével párhuzamosan bontakoztak ki a fejedelmi székváros szépítésének a munkálatai is. A fejedelem másfél évtizedet alig meghaladó uralkodása alatt körvonalazódott a vár délnyugati sarkában a fejedelmi palota háromudvaros, 195×69 méteres

---

⁹⁰⁴ Uo. 96: „És hogy ezen fejedelmi székes hely is ugyan derekas bástyákkal, árkokkal megerősíthetnék, nagy szorgalmatossággal vala rajta, és az városnak dél felől való két szegletin, mellynek napnyugot felől való szegletiben az fejedelmi udvar és házak foglaltatnak vala, két igen nagy, hosszú szárnyas bástyákat téglából meg is építetett vala, árkát is az részről nagyon kihányatván, de hogy fundálása és igyekezeti szerint végbevitethette volna, a szomorú halál nem engedte vala.”

⁹⁰⁵ Itt jegyezzük meg, hogy száz évvel később is csak úgy tartották védhetőnek dél felől az újonnan kiépült, mélységében tagolt, bonyolult erődövet, ha az Akasztófa dombot egy koronasáncsal megerősíthették volna. Ennek a tervnek a kivitelezése csak a vár stratégiai jelentőségének csökkenése miatt maradt el. – I. Rákóczi György görgényi és dévai építkezései esetében érzékelhető az, hogy az ágyúk hatékonyságának növekedése tette szükségessé a védőöv kiterjesztését. Vö. Szalárdi: *i.m.* 295.

⁹⁰⁶ EOE IX. 138: 1638; 218–9, 219–20: 1639; 278: 1640; 311–2: 1641; 327: 1642; 365–6: 1643.

⁹⁰⁷ Bethlen István 1636. évi támadása idején a fejedelem éppen Váradra, a támadásnak kitett határ vonal biztosnak tűnő végvárába menekítette családját. Igaz, döntésében szerepet játszott az ottani várkapitánya, Ibrányi Mihály feltétlen hűsége és sárospataki birtokközpontjának közelsége is.

⁹⁰⁸ Uo. 150. 4: 1638. május 7.

alapterületű emeletes tömbje, az uralkodói reprezentáció megkívánta új funkciókkal és az Erdély-szerte folyó építkezéseknek mintát adó újszerű technikai és díszítésbeli megoldásokkal.⁹⁰⁹ A fejedelem uralkodásának első éveiben párhuzamosan a palota lakhatóvá tételével helyreállították, később pedig folyamatosan szépítették a századforduló viharaiban súlyosan sérült székesegyházat is.

A nehezebb feladatot a fejedelmi székváros újjáélesztése jelentette. Az ostromok, a katonai adminisztráció túlkapásai, az 1603-as menekülés, a város lakóinak gazdasági létalapját jelentő fejedelmi udvar hiánya és később távolléte vegetálásra ítélte vagy elköltözésre kényszerítette a város lakosságát. A fejedelem 1614 januárjában már intézkedett arról, hogy Gyulafehérvár visszakapja háborús időkben elpusztult privilégiumait és adómentességgel is támogatta székvárosának lakóit.⁹¹⁰ A város benépesítését és talpra állását szolgálta még az 1625-ben kiadott privilégiumlevél, amelynek révén Bethlen Gábor mentesítette gyulafehérvári alattvalóit minden adó és szolgáltatás alól, a Kendervár „építését”, a fejedelmi kert művelését, az idegen követek fogadására használt Gálffy ház és az épülő vízvezeték karbantartását kivéve. A kiváltságlevél arról is intézkedik, hogy a városba költözők, függetlenül származásuktól, bármilyen szabad, beépítetlen telket becsúáron megszerezhessenek, ha vállalják a rajta való építkezést.⁹¹¹

A vár és a város helyreállítását szolgálta az 1620-as évektől épített új vízvezeték is, amely a fejedelem uralkodásának a végére már elérte a fejedelmi palota előtti kutakat⁹¹², a következő évtizedben pedig a nyugati szőlőhegy oldalában fakadó forrásokból összegyűjtött vizet, amely mintegy 4 km hosszú, cserépcsövekből álló föld alatti vezetéken keresztül jutott a várba,

---

⁹⁰⁹ Bethlen Gábor fejedelem e nagy művének az elemzését az adott keretek szűkösége miatt itt nem végezhetjük el.

⁹¹⁰ 1614 januárjában újra kiadja és megerősíti a városnak a háborús években elveszett privilégiumait: intézkedik a szántóföldek használatáról, az igenpataki malomról és a vásárvámról. Vö. Ötvös Ágoston: *Közlemények a gyulafehérvári városi tanács Vörös Könyvéből*. = Delejtű 2(1859) 270. XI. és XIII. sz.

⁹¹¹ 1625. aug. 19. Id. Veszely Károly: *Képek Gyulafehérvár múltjából*. = Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve 6(1894) 40–41: „Mivel ez mű erdélyi Fejérvármegyében lévő Fejérvár nevű városunk az sok hadaknak indulási miatt elfogyatkozott és az sok külső ellenségnek rá való jövele miatt elpusztult, hogy azért régi épségében állhatna és napról-napra öregbülhetne, az mű kiválképpen való bőséges fejedelmi kegyelmességünket akarván hozzájok mutatni [...] megengedtük azt is nekik, hogy akármiféle és akármicsoda nemzetségbeli közikbe jövő és megtelepedendő emberekkel számokat nevelhessék, [...], és hogy ők mostantól fogván, ezután is minden időben akármiféle taxázástól üresek legyenek, sem rendszerént, sem rendkívül való constributióra, sőt ugyan kamaránkra való nyereség fizetésére kötelesek ne legyenek, vámot az egész országban sohult is ne adjanak a váradyai hídon kívül, hanem ha mikor hajón mennének által; semmi városbeli városi szolgálatra ne menjenek, hanem ha mikor megnevezett városunkban levő Kendervár nevű házunkat építetjük, annak csinálására segítőköt adnak az observáltatott usus szerint, hasonlóképpen a mi magunk kertében való míveltetésre, a követeknek vendégfogadójára gondot viselvén, embereket szolgálatokra elegendőt adjanak. És mivel az kutak közönséges haszonra építetnek, az egész lakosoktól, a melyre mindenek egyaránt mennek vízért, ha mikor a csatornák vagy [...] elromlanak és a víznek csatornája amiatt megbomlanék, annak jobban való megcsinálására közönségesen minden városi rend, mind szabadok, mind nemesek kötelesek.” Továbbá átengedi a városnak a bírságból és a hetivásárokból származó jövedelmek felét.

⁹¹² Szalárdi: *i.m.* 96.

bevezették a palotába, a délnyugati bástya függőkertjébe és a vár déli oldala mellett húzódó fejedelmi kertbe is.⁹¹³

Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának az utolsó éveiben került sor arra, hogy a megnagyobbított fejedelmi palota környezete, a várfalak mögött meghúzódó város és a váralja is megújuljon. A Báthoryak kora óta szokássá vált, hogy a fejedelemség határai között élő megyék, székek és városok Gyulafehérvárott megforduló küldötteik számára saját házat szerezzenek. Legkorábbi adataink Szeben⁹¹⁴, Brassó⁹¹⁵, és Kolozsvár⁹¹⁶ házát említik, későbbi, XVII. század végi források arra utalnak, hogy gyakorlatilag minden törvényhatóság rendelkezett házzal a fejedelmi székvárosban.⁹¹⁷ Ezek az épületek nagyon különbözőek voltak: a várbeli, rangos házak mellett szerényebb, külvárosi házacskák is voltak közöttük, amelyek kimondottan csak szálláshelyként szolgálták az országgyűlésre érkező, az udvarnál ügyes-bajos dolgaikat intéző követeket. Ezek tulajdonosait és az udvartartás tagjait a fejedelem uralkodásának utolsó éveiben országgyűlési határozattal kötelezték arra, hogy házukat megépítsék és zsindeley helyett a tűzvész terjedését gátló cseréppel héjazzák.⁹¹⁸ A

---

⁹¹³ Cserni Béla: *A Bethlen Gábor-féle vízvezeték Gyulafehérvárt.* = Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve 11(1908) 53–61. – Anghel, Gheorghe: *Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia.* = Sargetia 5/1968. 155–63. – 1636 és 1639 között vezették be a vizet a palotába a magyarországi Csorgós János közreműködésével: KvLvt Számadások. 21a. k. II. fasc. 487: 1636. jan. 2. és BLvt. 87: 1639. máj. 14. – 1640-ben már működött egy csorgó a fejedelemasszony lakosztályában. Vö. Szilágyi Sándor: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése.* Bp 1875. 62. – A velencei Giovanni Fontanici 1655 előtt szökőkutakat (?) épített Gyulafehérvárott. Vö. Kovács, Andrei – Roca, Mircea: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.* = Studia Universitatis „Babeș–Bolyai” Series Historia 18(1973) 32–3.

⁹¹⁴ Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești.* II. București, 1930. 246–247. – Balogh: *i.m.* 292, 379.

⁹¹⁵ Nussbächer, Gernot: *Contribuții documentare privind dezvoltarea arhitectonică a orașului Alba Iulia în secolul al XVII-lea.* = Apulum 20(1982) 185–192.

⁹¹⁶ 1591. szept. 18-án kelt a szerződés: KvLvt IV. fasc. 101–102. sz. (Kiss András szíves közlése) – Kiváltságlevelüket Rákóczi Zsigmond fejedelemtől kapták 1607. május 12-én.

⁹¹⁷ Az 1698. okt. 26-án készült adóösszeírás a fejedelemség bukása utáni helyzetben csak azokat az épületeket sorolja fel, amelyekben adófizetők laktak. A várban Kolozsvár, Szeben, Brassó, Medgyes és Szászsebes házait írták össze; a váron kívül, a Sz. Mihály utcában Nagyenyedét; a Tövis utcában Csíkszékét; a Kis Lippa utcában Marosszékét és Csíkszékét[!]; a Nagy Lippa utcában „Lugosi uraimék házát”; a Boldog Asszony utcában Udvarhelyszékét; a Sárdi utcában Doboka vármegye házát; a Temető utcában Újegyházszék házát; a Vinci utcában Aranyosszék, Kézdivásárhely és Szászváros házát; a Nagy Téglá utcában Debrecen házát. OL Archivum Gubernii Transilvanici (in Politicis). F 49. nr. 577/1698.

⁹¹⁸ EOE VIII. 369. Az 1627. ápr. 4–10-i gyulafehérvári országgyűlés 3. tc-ében: „Az mi az Felsőged kegyelmes propositioját illeti, hogy ebben az Felsőged fejedelmi lakóhelyében minden vármegyék, székek és városok maguknak házakat és bizonyos szállásokat építsenek, mivel látjuk magunk is ez helynek romlott és pusztá állapotját, és ez miatt nem kevés fogyatkozásinkat is, Felsőgednek ebbeli kegyelmes parancsolatjának engedelmesek akarunk lenni; csakhogy könyörgünk alázatosan Felsőgednek azon, hogy mivel ez esztendőben semmi készületünk ez épületre nem lehet, differálja ez jövő esztendőre, és addig hozzá készülvén minden vármegyék, székek és városok, az Felsőged kegyelmes rendelése szerint épületeket kezdhessék, és Istennek segítségével vihessék végbe, annak módja szerint.”

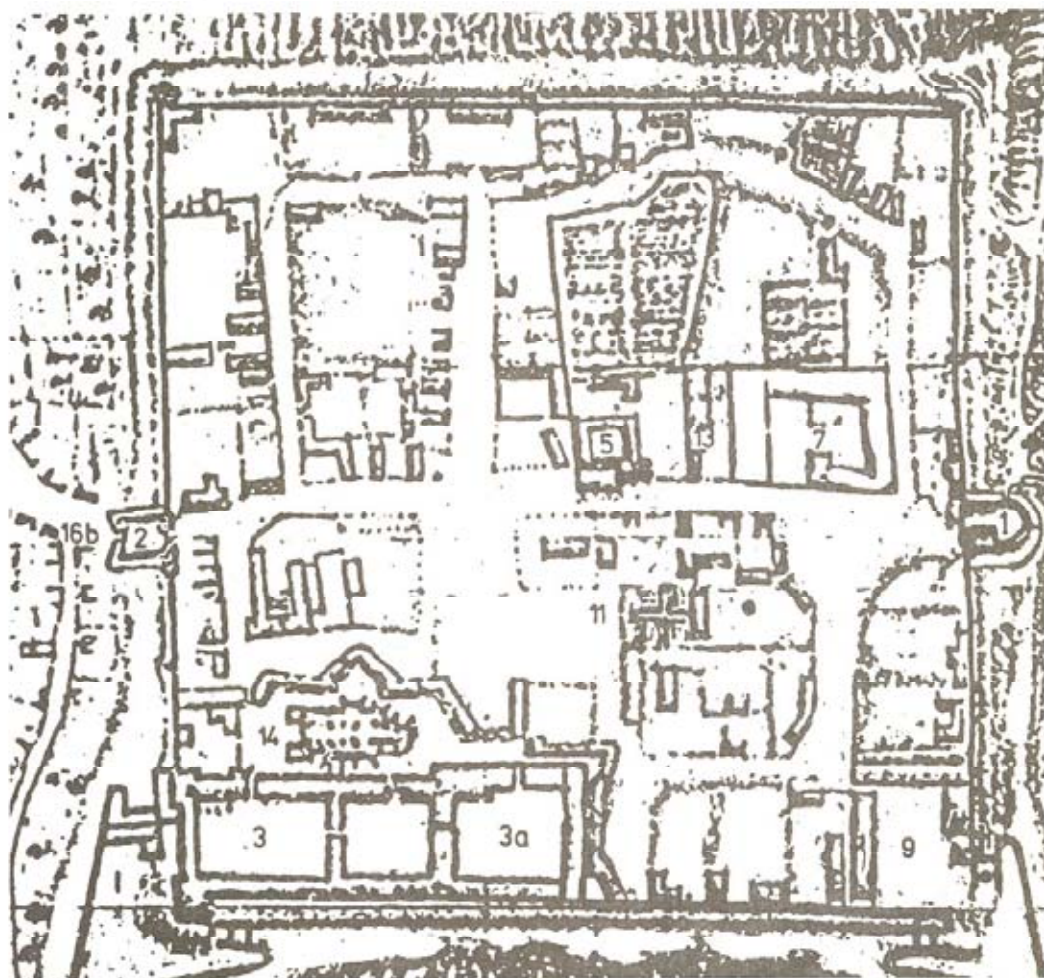
munkálatok, amint arra a kolozsvári házra vonatkozó adatokból⁹¹⁹ következtethetünk, el is kezdődtek, bár valószínű, hogy az 1629 őszére kitűzött újabb határidőre sem készült el minden épület.⁹²⁰ A fejedelemnek volt egy másik, „maximalista” városrendezési elképzelése is, igaz, erre csak egyetlen szerény, ám annál értékesebb utalást találunk a forrásokban. 1627 szeptemberének közepén Sükösd György, az alsórákosi kastély építtetője levelet intézett a besztercei bíróhoz és tanácshoz a város gyulafehérvári házával kapcsolatban. A levél szövegéből arra következtethetünk, hogy azon a nyárutón a fejedelem személyesen próbálta meg saját elképzeléseinek megfelelően átrendezni székvárosát⁹²¹: kijelölte minden vármegyének, városnak „és egyéb státusoknak” is a helyet, ahová azok gyulafehérvári házukat felépítsék, tekintet nélkül a már meglévő székházak tulajdonosaira. Azonfelül azt is megparancsolta – így a levélíró –, hogy abban az utcában, ahol Beszterce háza áll, a fejedelem udvari szolgálai vásárolják meg a házakat becsúáron, azaz az épület és a telek – elhelyezkedésétől, különleges adottságaitól és a keresletétől független – valóságos értékénél alacsonyabb áron. A levélíró mindezeket előrebocsátva azt kívánja a tanácstól, hogy neki adják el Beszterce házát.

---

⁹¹⁹ Uo. 375. – 1629. márc. 3.: „Kültünk négy ácsjokat alá Fejéruárra, az kik épicsjék az házat: [...] Áczj György, Pogán Mihál, Lengyel Gergely, Thordai István.” KvLvt Számadások. 18a. k. II. fasc. 568.– 1629. márc. 9.: „Kültem Fejéruárra az ácsjoknak bíró uram hagyásából Képiró Istvántól öt forintot.” Uo. 570. – 1629. nov. 10.: Elszámolnak 26 ft. 65 d. összeget, amelyet Fenesi Mihály és Illyefalvi István a „percipiált summán kívül az fejéruári ház” épületére költött. Uo. 647. – 1630. febr. 24.: „Keömües János művelvén szolgálástól az feyéruári házon ött nap, adattanak eő kegyelmek munkájára [...] fl. 2. d. 68. Diószegy Péter is ugyan az feyéruári házon munkálkodott hatt nap adattak neki [...] fl. 1. d. 68.” Uo. VII. fasc. 307. – 1630. febr. 8.: „Bakator János viszi hatt lován az élést bíró uraméknak az keömívesekkel együtt Feyéruarigh.” Uo. 269. – 1630. febr. 9.: Kőgárgyákat visznek a kolozsvári ház kútjához. Uo. 271.

⁹²⁰ EOE VIII. 494., az 1629 ápr. 8–24-i országgyűlés határozatainak 2. tc-ében: „az Felséged kegyelmes propositióinak egyik részét, tudni illik az itt való házaknak építését [...] kívántatott volna ekkédig is, az kiknek közülük módja lött volna, hogy építette volna. De, kegyelmes urunk, az gratuitus labor is rajtunk lévén, kőművest is nehezen találván, még ekkédig ezek retraháltak bennünket, mindazáltal, hogy ez jövendő őszig héazat alá vétessék minden vármegyéknek és székeknek házok, országul végeztük.”

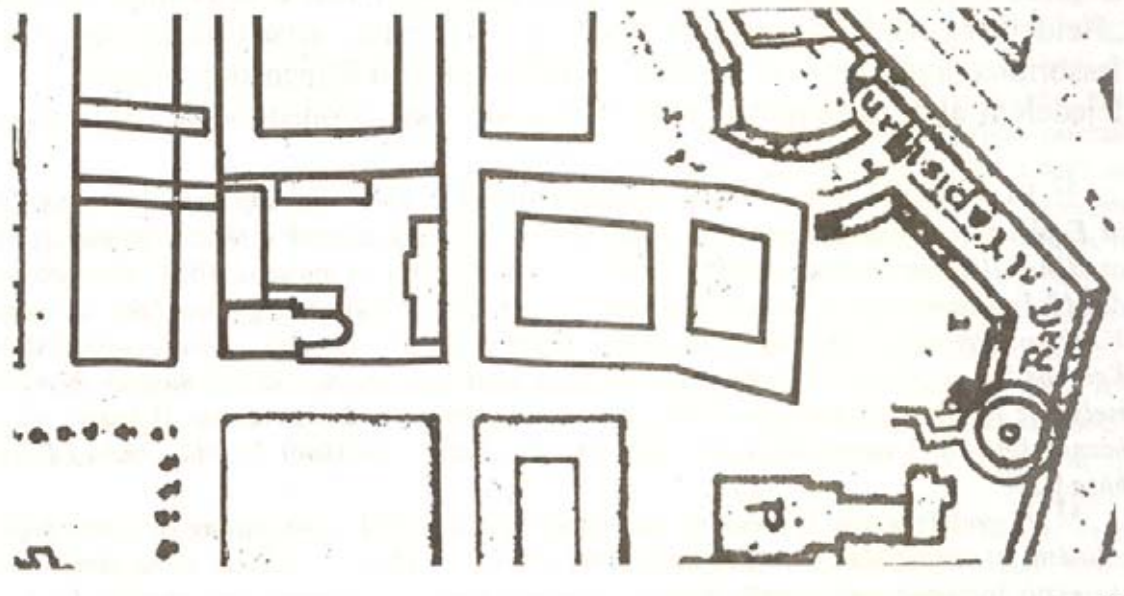
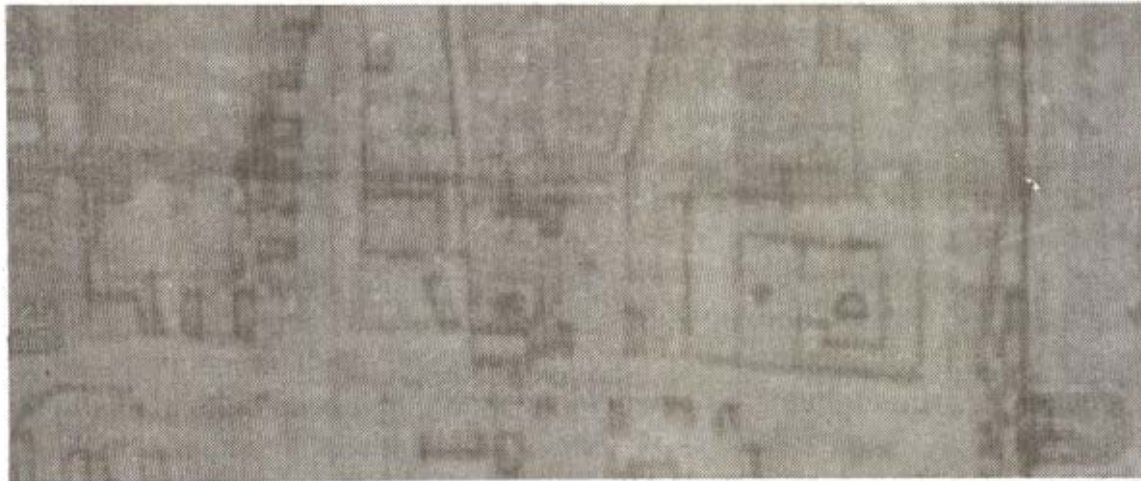
⁹²¹ BLvt 141/1627. szept. 15. Sükösd György a besztercei főbíróhoz: „Prudens ac circumspecte domine mihi observandissime, servitorum meorum paratissimam semper commendationem. Isten kegyelmedet minden kívánsága szerint való sok jókkal álgya megh. Kegyelmedet, uram csjak ilyen dologh felől kellett requirálnom, mivelhogy urunk őfelsége itt Feiéruarat minden vármegyének, városoknak és egyéb statusoknak is bizonyos helyeket kimutogattván, parancsolta őfelsége, hogy ki-[ki] az meghmutatott és neki rendeltetett helyekre házakat építesen, így kegyelmeteknek is várasul kimutattván őfelsége az helyet, az mint magától őfelségétől értyük, ez mostani házait kegyelmeteknek és az több városbeli uraimnak is el kellett hadni. Sőt, őfelsége nekünk ugyan meg is parancsolta, kik őfelségénewk udvari szolgálai vagyunk, hogy másoknak ne engegyük, hanem kegyelmetektől meghvegyük az házakat ebben az uczában. Így lévén azért az dologh, akarnám kegyelmeteket meghtalálni, kérvén azon kegyelmeteket, adná énnekem pénzemért. Ha az kegyelmetek akarattját érthetném az kegyelmetek ittvaló háza fellől és meghalkhatnék kegyelmetekkel, illendő árrát kegyelmeteknek én is meghadom. Az mint őfelségétől értyük, affülle házaknak épülettének bücsű szerint akarja őfelsége letétetni az árát, de ha kegyelmetekkel másképpen alkhatnánk, talám jobban esnék. Erről való kegyelmetek akarattját és választételit várom, kegyelmeteknek meghszolgálom. Ezen kegyelmetek várassában lakó Aztalos Jakabnak adván erről való választételét, ő énnekem kezemhez juttattya az kegyelmetek levelét, mind[!] régi barátom lévén, reá biztam. Kegyelmetek nekem is parancsolván, elégségem szerint szeretettel szolgálom kegyelmeteknek. Tarcsja megh Isten kegyelmedet sok esztendeigh jó egészségben. Datum Albae Iuliae die 15 Septembris anno domini 1627. Prudentis ac circumspectis vestrae dominationis servitor paratissimus Georgius Swkeösd mppria.”

2. A gyulafehérvári vár és környéke 1711-ben. Giovanni Morando Visconti felvételi rajzának részlete alapján. 1. Sz. György-kapu. 2. Sz. Mihály-kapu. 3. Fejedelmi palota. 3.a Prépostság, utóbb a fejedelmi palota istállóudvara. 5. Jezsuita templom és kolostor (kis kollégium) 7. Collegium Academicum. 9. Kendervár–Armamentarium. 11. Gálffy ház (?) 13. Gyulaffy ház. 14. Sz. Mihály-székesegyház. 15. Piactér. 16.a Boldogasszony-templom (1711-ben Sz. Mihály-templom) 16.b Sz. Miklós utca. 18. Kolozsi főesperesi, utóbb fejedelmi kert. 19. Román templomok. (Kovács: Humanista...)

A levélben lényegében nem az a meglepő, hogy Sükösd György meg szeretné szerezni magának Beszterce házát, hanem az a tény, hogy a fejedelem a házvásárlások több évtizedes hagyományát kihasználva át szeretne volna rendezni Gyulafehérvár arculatát, mégpedig a reneszánsz építészetelmélet korai képviselőinek és az utópisták társadalomszervező elképzeléseinek a szellemében úgy, hogy az országgyűlésben és az ország politikai életében képviselt rendeket, a vármegyék, a városok és a székek képviselőit, udvartartásának ezekhez a rendekhez is kapcsolódó tisztségviselőivel egyetemben topográfiailag is elkülönítse egymástól székvárosán belül. Nyilvánvaló az is, hogy levélírónk ajánlatában nyoma sincs a rendi szolidaritásnak, amikor a fejedelmi akarat támogatójaként próbál magának igényesebb szállást szerezni Gyulafehérvárott.

3. A Collegium Academicum. (Kovács: Colegiul) 1. A jezsuita templom, a „derék” kollégium homlokzata s a Szt. György-kapu metszete 1711-ben Giovanni Morando Visconti felmérésén. 2. A jezsuita templom és kolostor, a „derék” kollégium s a Szt. György-kapu alaprajza 1711-ben. 3. A jezsuita templom, a kollégium és a Sz. György-kapu előtti, puskapormalommá alakított barbakán maradványai 1736-ban Conrad von Weiss felmérésén.

A fejedelem elképzelése kivihetetlen utópia volt, bizonyára minden korábbi háztulajdonos, különösen pedig éppen az érintett városok tiltakoztak legélesebben a kisajátítás terve ellen, amely másoknak juttatta volna évek óta birtokolt, karbantartott, reprezentatívnak szánt házukat. Mégis igen jól

illeszkedik a fentebb vázolt intézkedések sorába, amellyel a nagy fejedelem valóságos fővárost próbált teremteni magának, s érzékeltet valamit abból a sietségből, amely uralkodásának utolsó éveit jellemzi. Kísérletének még szerény eredményeit sem vagyunk

képesek felfedezni Visconti 1711-es alaprajzán, amely lényegében az 1658 után konzerválódott, de Bethlen Gábor korában kialakult helyzetet tükrözi. A Szász, más néven Szebeni utca, ahol Beszterce 1624-ben 110 forintért vásárolt és Sükösd György által áhított háza állott, valószínűleg a kollégium és a keleti várfal között húzódó és onnan az északi várfal mentén továbbhaladó utcával azonos, amelyben Beszterce háza 1624-ben Tordai András deák és Segesvár háza szomszédságában, igényes környezetben, Medgyes, Brassó és Szeben háza közelségében állott.⁹²²

Kronológiailag is és igényességében is a fejedelem városrendezési terveibe illeszkedik a Collegium Academicum „derék” épületének a terve is, amely a fentebbi intézkedésekkel egy időben, 1627–28-tól körvonalazódott. A Collegium felállításáról még az 1622. évi tavaszi országgyűlés határozott, helyét a kolozsvári Farkas utcai volt ferences, majd jezsuita kolostor romos épületeiben határozva meg. Ezzel a határozattal ellentétben a kollégium még ugyanabban az évben Gyulafehérvárott kezdte meg a működését az egykori jezsuita kolostorban és iskolában⁹²³, amelyet már korábban is, valószínűleg még Báthory Gábor adományából használt az ottani, Szini István jezsuita atya által collegiumnak titulált kálvinista iskola. Az 1622 után és főleg 1623-ban, Martin Opitznak és társainak távozása után bekövetkezett változásokra reagálva, Szini István 1624 őszén azt jelenthette feletteseinek, hogy Bethlen Gábor Gyulafehérvárott a Tilly által 1621-ben felégetetthez hasonló „Heidelbergensem Academiam hic erigere conatur, accersitis undique professoribus, inter quos est Molnar et Gallus quidam Rupensis professor”.⁹²⁴ A fejedelem által melengetett tervek megvalósítása azonban csak nagyon lassan haladt előre. Jól példázza ezt egyebek között a Szini István információit megerősítő, Szenczi Molnár Albert meghívásával kapcsolatos elképzelés sikertelensége.⁹²⁵ A fordulat 1627–28-ban következett be, amikor a fejedelem parancsára elkezdődött az új kollégium építése. Fentebb már idézett, tájékozott szász forrásunk szerint, mialatt a mesteremberek az építkezésen izzadtak, a fejedelem Bojthi Veres Gáspárt Németországba küldte, hogy onnan professzorokat hozzon a kollégium számára. Tájékozódó, első útjáról, Herbornból – folytatja – 1628 decemberében tért meg és miután jelentette a fejedelemnek Alstedt, Bisterfeld és Piscator ajánlkozását, a következő év májusában visszaindult az uralkodó végleges meghívásával a professzorokért, akik közül az ifjabb és mozgékonyabb Bisterfelddel meg is érkezett augusztus végére a fejedelemhez.

---

⁹²² BLvt 14/1624. febr. 17.: „*Mi, Czeglédi Mihály és Debreöczeöny Zabó János, ugyanitt Feyéruárat, Feyéruármegyében lakók, nemes személyek adgyuk értékre mindeneknek, az kiknek illik, az mi jelenvaló levelönknek rendiben, hogy ez mostani, 1624. esztendőben, die 17 Februarii ada mi előttünk, ugyanitt Feyéruárat, Feyéruármegyében lakó, az néhai Vizaknay Péterternéh, Borbáláh aszszony, úgymint nemes személy, fiával egytetemben, Keöreös Bániay György Dejákkal, egy házat az bezterczei uraknak száztíz magyar forinton, mely ház ugyanitt GiulahFeyéruárat, Feiéruármegiében az Záz utczában [fekszik], mely háznak kétfelől[!] szomszédgya az segesuáry urak háza és másfelől Thorday András Deiák háza [...]*”

⁹²³ A gyulafehérvári Collegium Academicum kezdeteiről szóló gazdag irodalom felsorolásától itt eltekintünk. Az épület állagáról szóló saját elképzeléseinkre és az azokat alátámasztó forrásanyagra vonatkozóan vö. Kovács András: *Colegiul Academic de la Alba Iulia*. = *Ars Transsilvaniae* 4(1994) 35–47. (A továbbiakban: Kovács: *Colegiul*)

⁹²⁴ Szini István jelentései: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*. Szerk. Balázs Mihály, Fricssy Ádám, Lukács László, Monok István. I/2. 1617–1625. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint. 26/2) Szeged, 1990. 163. sz. 267; 189. sz. 307–8; 314. sz. 433.–Báthory Gábor esetleges adományára vonatkozóan l. alább az 50. jegyzetet.

⁹²⁵ Herepei János: *Adatok Szenczi Molnár Albert életéhez. Az 1624. esztendei útról*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint. I. Bp–Szeged, 1965. 11–13.

Közben a kollégium új épületén is folyt a munka s a fejedelem halálakor – így a forrásunk – mintegy harmadrésze el is készült.⁹²⁶ Akárcsak az előbbi, ez az idézet is retrospektív s ezúttal a kollégium történetét a későbbi átírásokban és változatokban kiegészítették a XVIII. századi eseményekkel is, de a bennünket érdeklő információk közül Bojthi Veres Gáspár útjait más forrásokkal összevetve is pontosan adja elő⁹²⁷, az udvari történetíró Segesvárra való visszaérkezése „bizonyos kálvinista könyvekkel” ismét csak életes, személyes élményre utaló adaléknak tekinthető, így elfogadhatónak tartjuk az építkezés méreteiről és befejezetlenségéről szóló híradását is, amelyet Benkő József *Transylvania specialis*ának forrásunktól független fogalmazású szövege is alátámaszt.⁹²⁸ Ezeket az adatokat gazdagítja két újabban előkerült, a kollégium történetével kapcsolatban eddig nem használt szöveg. Mindkettő 1716-ban keletkezett és Zilahi Andrásról, a kollégium professzorától származik, aki az iskola történetéről és a református egyház vitatott gyulafehérvári ingatlanjainak a jogállásáról tájékoztatta bennük a református státust.⁹²⁹ A kollégiumról szólva⁹³⁰ a szerző úgy véli, hogy a

---

⁹²⁶ Trausch: *i.m.* 310–311: „*Postquam Gabriel Bethlenius foris pacem, domi regnis suis tranquillitatem acquisivisset, coepit mentem ad utiliora et magis necessaria applicare. Nam cum animadverteret, in peregrinationibus studiorum causa in externas regiones multum pecuniae exportari, quod cedat in detrimentum Reipublicae, constituit Collegium Academicum Albae Juliae adornare, et licet Stephanus Bathoreus pia memoriae Rex Poloniae superiori saeculo fundamenta cujusdam Collegii, penes templum minus jecerit, et nonnullas habitationes extruxerit, tamen spatium et aedificium voto Gabrielis non respondebat. Eliguit ergo alium locum et amplioem, et commodioem, prope portam S[ancti] Georgii, in quo loco augustissimi Collegii fundamenta jecit, sed vix tertia pars ad perfectionem perducta est. Interea dum artifices in labore desudant celsissimus princeps Casparum Baytai [Bojthi], hominem eruditum, expedit in Germaniam, pro adducendis professoribus, et quidem signanter profectus est Herbornam, Nassoviorum urbem celeberrimam, unde evocavit insignem illum, et ab edita Encyclopaedia illustrem Johannem Henricum Alstedium, ejusque generum, Bisterfeldium, item M. Philippum Ludovicum Fischer, seu Piscatorem, summum Theologum. Mense Decembri [sc. anno 1628 – A.] praedictus Caspar Baytai venit ex Germania Schaesburgum ad Principem adducens libros quoddam Helveticae confessionis. Professores autem superius nominatos reliquerat in itinere, quorum solus Bisterfeldius, vivente Principe appulit, cui etiam Sua Celsitudo, quomodo futurum hoc Collegium administratum voluerit, prolixè exposuit. Legaverit enim in sumtus faciendos, et pro alendis Praeceptoribus et alumnis, aureos 47.000, quos etiam ejus haeredes Episcopo Hungarico, Stephano Gelei numerarunt, per illos Theologiam et Philosophiam docentes, Collegium Albense ad magnam famam pervenit, Anno vero 1715, die 4. Novembris et sequentibus, cum novissima forma muniri coepisset Alba Julia, ejectis ex arce omnibus A catholicis, acceptisque aedibus sacris, ipsis quoque Calvinianis, translocandi potestatem Collegium hocce suum Aquopolim [Vásárhely, Neumarkt] obtinuerunt, a quo etiam tempore ibidem hucusque floruit. Alba Julia autem nunc dicitur Carolina.”*

⁹²⁷ Kovács: *Colegiul* 13. jegyzet.

⁹²⁸ Benkő, Josephus: *Pars posterior sive specialis Magni Principatus Transylvaniae cognitio*. I. 69–70. Az EME könyvtára a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Mss 217. Vö. Kovács: *Colegiul* 44/25. jegyzet.

⁹²⁹ 1716 febr. 28-a előtt. Zilahi András (?) professzor fogalmazványa: *Declaratio collegii et templi Albensis*. Egykorú lvt-i jelzete: Fasc. 7. no. 12. Kemény Sámuel gyűjteménye: Chartophylatium Transilvanicum. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. Mss. 3/X. (Religiosa). – 1716. február 28. Zilahi András professzor levele Szentkereszti Andráshoz. Kettőbe hajtott ív 3 lapján. Erdélyi Ref Főkonzisztórium levéltára az ERLvt-ban. 5/1716. Az előbbire Jakó Zsigmond professzor, az utóbbira Sipos Gábor levéltáros hívta fel a figyelmemet.

⁹³⁰ *Declaratio...IV.* „*Ami a collegiomi mot illeti, Bethlen Gábor ideje előtt volt schola a Bathoreum collegium, kit kis collegiomi nak hittak azután, melyben tartottanak 16, 17, 20 praeter propter deákokat, ezeket privatus deákoknak hitták, azután is, hogy a derék collegiomi felállott, most is az a*

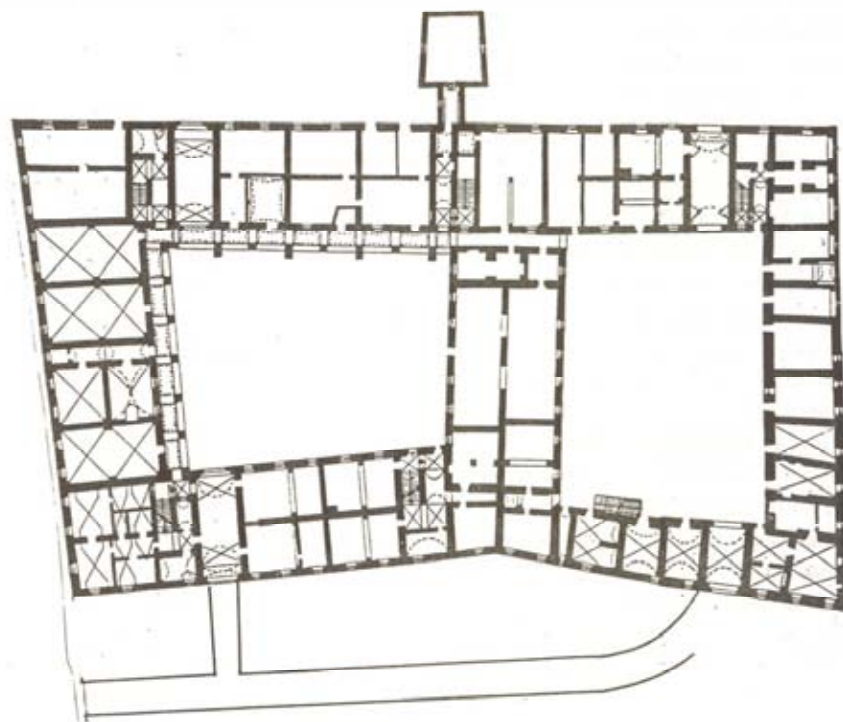
jezsuita kollégiumot, amely 1702-ig volt református tulajdonban s amelyben a kelneki dézsmaadományból tartott fehérvári „privatus” diákok laktak, még Báthory Gábor adhatta a scholának. A derék kollégiumot – folytatja – a fejedelem a maga örökös, nemesi fundusára építtette.⁹³¹ Az udvar közepén álló, befejezetlen épületszárnyat *auditoriumnak, convictusoknak, classisoknak, bibliothecának* kezdték el építeni a németországi akadémiák mintájára. A másik forrásból kiderül, hogy az épület mai földszinti alaprajzában megfigyelhető, régiesebb boltozású helyiségek, amelyek a keleti udvar keleti és déli szárnyában találhatók – a levélíró által külön nem említett emeletieket is beleszámítva –, mintegy 30 helyiséget tettek ki, tehát beosztásuk lényegesen nem változott azóta sem. A szabálytalan alaprajzú két udvart megosztó keresztaszárny, aminek csonkját az 1711-es alaprajzon fedezhetjük fel, nem az 1658–61 közötti katasztrófában pusztult el, hanem meg sem épült. Benne szándékoztak elhelyezni az épület előadótermeit és könyvtárát, amelyek végül is a déli szárny földszintjére kerültek.

---

nevek. Erről a Bathoreum Collegiumról semmi írást nem találok, hihető, Báthori Gábor fejedelem, mint maga örökségét adta által scholának, mellyet ebből concludálok, hogy a fehérvári deákok (kiket mi privátusoknak hívunk) intertentiójára ugyan Báthori Gábor adta elsőben a kelneki[!] quartát, melyről donatiója is extál, azután következő fejedelmek confirmatiójával edgyütt. Ezen Collegium cum annexo templo et horto mind cedáltatott a catholicusoknak a boldog emlékezetű Leopoldus interpositiójára in anno 1702, lehet mindezeknek in recenti memoria. Ezenkívül az tudományokat folytatni akarván, Bethlen Gábor boldog emlékezetű fejedelem és Catharina Brandenburgica fejedelemasszony maga örökös úri és nemesi fundusára, azon a helyen, ahol most vagyon, mint fundálta a collegiumot, micsoda tudós professor emberekkel ékesítette, micsoda kölcséggel még pedig articulariter, arról láthatni Approbatæ Constitutiones Partis Primæ Tituli Decimo Art. Imo, 2o, 3io [lapszélén, de a beszúrási helye nincs megjelölve: mi volt a collegiumnak edgyik kiváltképpen való fundussa]. A Collegium közepin vagyon egy kő, újjonnan kezdett, de véghez nem mehetett épület, mellyet auditoriumoknak, bibliothecának, convictusnak, classisoknak és egyéb szükségekre a németországi académiák formájára intézett volt Bethlen Gábor és Brandenburgica Catharina, mellyet véghez nem vihettének, hanem azon intentiót akarván folytatni első Rákóczi György fejedelem, maga szekeres lovain hordatta meszét, kövét, fővenyét, úgy építette, de ő is kiholt belőle, ezt pedig cselekedte egy medályért, mellyet az ecclesia javaiból kívánt, meg is becsültetett 10000 forintokra.”

⁹³¹ 1596-ban váradi Lenchés Mihály és Gábor Brassó által megvásárolt házának egyik szomszédjaként említik „domus orphanorum magnifici quondam Volfgangi Bethlen de Iktár” a Szász utcában. Vö. Nussbächer: *i.m.* 185.

4. Az egykori kollégium épületének földszinti alaprajza. 1960-as évek.

Későbbi változtatás, a kaszárnyává alakítás következménye a négy, majdnem szimmetrikusan elhelyezett kapualj s az udvar 1711-es körvonalainak a kitöltése az 1736 előtt felépített vagy újjáépített épületszárnyakkal. A nyugati udvar árkádos folyosóját még később, hihetőleg a XVIII. század második felében ragasztották a homlokzathoz, mert födéme elfedi a kaszárnyakapuk barokk kőkeretének a zárókövét. Az együttes kétmenetes elrendezésű helyiség sorai az északi oldalon ugyancsak későbbi átalakítások során jöttek létre, ahogyan mai főhomlokzata is, amely a Sz. György-kapu felszámolása után nyugaton nyitott új utcácskára néz. A szövegben említett két (?) sütőház elhelyezkedése és az építészeti előzmények tekintetében döntő fontosságú pincék egykori számának és helyének a meghatározása az épület részletes kutatására vár. Nem kétséges azonban, hogy az épületegyüttes alaprajzának a körvonalai megegyeznek az 1711. évi felmérésen szereplővel, s így az ma is híven idézi azt a Collegium Academicumot, amelyet Bethlen Gábor fejedelem és tanácsadói az elpusztult heidelbergi egyetem mintájára képzeltek el és próbáltak megvalósítani.⁹³² Az építkezésre vonatkozó egykorú közvetlen adatok hiányzanak vagy lappanganak valahol, talán az 1629-es

⁹³² Zilahi András levele: „A Collegium nagy és roppant épület, napkelet és dél felől való részében, a bóthajtásos kapu közin kívül auditóriumával, bótos frumentáriával, hasonló bibliothecával és hasonló boltos három classissal, senior és szomszédgya házával számláltatik ad cubicula 30, mellyek mind reguláris és tágas, jó alkalmatosságú házak, tágas classisok, auditorium s a többi. Ezeken kívül két ház alatt tisztességes bolthajtásos három pincze, annak négy grádicsos pincze torka, azon kívül a sütő ház, kettő, kő épület pitvarostól, kéményével, jó kő bolthajtásos pincze alattok, az Curia közepinn edgy igen nagy kő épülettel, mellyből edgy néhány rendbeli auditoriumokat és egyéb alkalmatosságokat akart építtetni Bethlen Gábor, alsó s első épületek és alatta az által rekesztő kőfalaknak pogonok, amellyeket bóltos pinczéknek rendelt volt, kiknek boltfészkei az oldal kőfalokban megvadnak, edgyszóval nagy molimen volt, ha véghez mehetett volna. Ezeken kívül mind kő kerítéssel volt környül véve a Collegium az épített házaknak végekhez lévén ragasztva a kőfal, de sok helyeken leromolván, palánkkal vadnak most bécsinálva.” L. a 49. jegyzetet.

országgyűlési határozatok *gratuitus laborra* vonatkozó utalásait hozhatnánk vele kapcsolatba, ugyanis később, I. Rákóczi György idejében az kollégium építéséről szóló néhány adatunk közmunkában végzett építkezésről tudósít⁹³³, amely 1637 után, akkor maradt abba, amikor – ugyancsak országgyűlési döntés nyomán – elkezdődött a kolozsvári Farkas utcai templom és iskola újjáépítése 1638–1639-ben.

---

⁹³³ Kovács: *Colegiul* 42–44.